

Fides quaerens intellectum

Η διαλεκτική πίστης και λόγου
στην Ορθόδοξη θεολογία

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΣΠΡΟΥΛΗΣ

Fides quaerens intellectum

Η διαλεκτική πίστης και λόγου
στην Ορθόδοξη θεολογία

Εκδοτική Δημητριάδης
Βόλος 2021

ISBN: 978-618-5375-13-3

Σχεδιασμός και στοιχειοθεσία: Κωστής Δρυγιανάκης
Τυπογραφείο: Μονοχρωμία, Θεσσαλονίκη

© Copyright: Εκδοτική Δημητριάδος
Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, 2021

Εκδοτική παραγωγή:
Εκδοτική Δημητριάδος
Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου
Συνεδριακό Κέντρο Θεσσαλίας
Μελισσάτικα, Βόλος
Τηλ. 2421093553 & 2421093573, fax 2421077115
Ταχυδρομική Διεύθυνση: Τ.Θ. 1308, Τ.Κ. 380 01 Βόλος

www.ekdotikidimitriados.org

www.acadimia.org

e-mail: ekdotiki.dimitriados@acadimia.org

info@acadimia.org

volosacademypublications@gmail.com

Facebook: Volos Academy Publications

Twitter: @VolosAcademy1

Instagram: VolosAcademyTheologicalStudies

Στον π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ,
τον «τελευταίο των Μοϊκανών»

Περιεχόμενα

Πρόλογος 11

Εισαγωγικό σημείωμα 15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄:

Ορθόδοξη θεολογία,
αναλυτική φιλοσοφία της θρησκείας
και τριαδικό δόγμα 25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄:

Η σχέση πίστης και λόγου στη θεολογία.
Επιστημολογικές προτάσεις της ρωσικής
θρησκείο-φιλοσοφικής και νεο-πατερικής σκέψης 73

Επιλεγόμενα 105

Ευρετήριο ονομάτων 115

Πρόλογος

Η σχέση πίστης και λόγου αποτελεί ένα ζήτημα, το οποίο δεν μπορεί παρά να απασχολεί σοβαρά έναν θεολόγο. Δεν πρόκειται σε καμιά περίπτωση για κάποιο είδος πολυτέλειας, ή για μια άσκοπη συζήτηση. Η συζήτηση αυτή αφορά κατεξοχήν στη γνώση της αλήθειας, τη μετοχή στον Θεό, αφορά τελικά, θα έλεγε κανείς, σε ένα υπαρξιακό άθλημα του καθόλου ανθρώπου και όχι σε κάποια διανοητική περιέργεια. Οι μελέτες που δημοσιεύονται στο ανά χείρας βιβλίο καταπιάνονται ακριβώς με το πρόβλημα αυτό, αναλύοντας ρεύματα σκέψης και πρόσωπα, τα οποία έχουν, άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη επιτυχία, συμβάλλει τα μέγιστα στη σχετική συζήτηση. Αν και η θέση του ορθού λόγου στη θεολογία αντιμετωπίζεται συχνά με καχυποψία από τους Ορθοδόξους πιστούς και θεολόγους, οι οποίοι φαίνεται να παρασύρονται εύκολα από μια εκστατική πνευματικότητα, ή τελετουργική μυσταγωγία, είναι ωστόσο, ανάγκη να ληφθεί σοβαρά υπ' όψιν, τόσο στην ερμηνευτική προσέλαση της αλήθειας του είναι και της ιστορίας όσο και στην επικαιροποίηση του παρελθόντος της θεολογίας μας.

Το πρώτο και εκτενέστερο κεφάλαιο του βιβλίου βλέπει εδώ για πρώτη φορά το φως της δημοσιότητας. Αποτελεί μια πρώτη, από τις λιγοστές αν όχι η μοναδική, συμβολή στο πεδίο της αναλυτικής θεολογίας στο πλαίσιο της ελληνόφωνης Ορθόδοξης θεολογίας. Μια αρχική μορφή του κειμένου παρουσιάστηκε για πρώτη φορά το 2016 στο πλαίσιο διεθνούς ερευνητικού σεμιναρίου της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Βόλου (το οποίο είχα την τιμή να οργανώσω και να διευθύνω με τη βοήθεια του καλού φίλου Μιχάλη Φιλίππου) σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Χριστιανικής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου

του Ίνσμπρουκ, το οποίο πρόγραμμα έφερε τον τίτλο «Μήπως ο χριστιανικός τρόπος κατανόησης του προσώπου του Θεού είναι ιδιαίτερα ανθρωπομορφικός; Μια ορθόδοξη συμβολή». Μια σύντομη και περισσότερο δουλεμένη μορφή παρουσιάστηκε σε στρογγυλή τράπεζα στο πλαίσιο του Α΄ συνεδρίου της Διεθνούς Ενώσεως Ορθόδοξης Θεολογίας (ΙΟΤΑ) στο Ιάσιο της Ρουμανίας (2019). Η παρούσα και εκτενέστερη μορφή του κειμένου έχει υποστεί εκ νέου επεξεργασία, λαμβάνοντας υπ' όψιν και νεότερες εξελίξεις στη σχετική έρευνα.

Το δεύτερο κεφάλαιο αποτελεί επεξεργασμένη και διορθωμένη εκδοχή εισήγησης του γράφοντος σε συνέδριο του ιδρύματος Άρτος Ζωής με τίτλο «Ο Θεός της Βίβλου και ο Θεός των Φιλοσόφων», το οποίο έλαβε χώρα στην Αθήνα το 2011 και τα πρακτικά του οποίου εκδόθηκαν σε ομώνυμο τόμο, το 2012¹.

Κλείνοντας θα ήθελα να ευχαριστήσω τον αγαπητό φίλο και για χρόνια συνοδοιπόρο Παντελή Καλαϊτζίδη, διευθυντή της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Βόλου για την εμπιστοσύνη και στήριξή του, καθώς και για την ολόθερμη υποδοχή αυτής της έκδοσης, όπως επίσης και τον συνεργάτη της Ακαδημίας Κωστή Δρυγιανάκη για την τεχνική επιμέλεια του όλου εγχειρήματος, χωρίς τη συμβολή του οποίου δεν θα ήταν δυνατή η έκδοση.

Β΄ Κυριακή των Νηστειών
Μάρτιος 2021

¹ «Quid Athenae Hierosolymis? Το δίλημμα μεταξύ πίστης και λόγου στη ρωσική θρησκευτική φιλοσοφία και θεολογία», στο Στ. Ζουμπουλάκης (επιμ.), *Ο Θεός της Βίβλου και ο Θεός των φιλοσόφων*, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 2012, σ. 501-531.

Εισαγωγικό σημείωμα

«Ἔστι δὲ πίστις ἐλπίζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων» (Εβρ. 11,1). Πρόκειται αναμφίβολα για μια δυνατή διατύπωση, η οποία περιγράφει το πλαίσιο μέσα στο οποίο κατανοείται η πίστη σε μια βιβλική προοπτική. Ἔτσι, η πίστη αποτελεί έκφραση εμπιστοσύνης απέναντι σε κάτι άγνωστο, μια διακινδύνευση χωρίς κάποιο πλέγμα βεβαιότητας, ένα άνοιγμα στο άγνωστο χωρίς εχέγγυα ασφάλειας ή προϋποθέσεις εγκυρότητας (η περίπτωση του Πατριάρχη Αβραάμ, αποτελεί εδώ χαρακτηριστικό παράδειγμα). Πρόκειται, θα έλεγε κανείς, για ένα μη λογικό άλμα (στο κενό!), το οποίο, σύμφωνα με μια εσχατολογική χριστιανική θεώρηση που από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα κερδίζει διαρκώς έδαφος, πρόκειται να βεβαιωθεί μονάχα στα έσχατα, στην ερχόμενη βασιλεία του Θεού. Εάν έτσι έχουν λιγότερο ή περισσότερο τα πράγματα, υπάρχει χώρος ή περιθώριο λειτουργίας για τον ορθό λόγο; Μπορεί η ανθρώπινη λογική να παίξει κάποιο ρόλο στην ερμηνευτική προσπέλαση της πραγματικότητας που μας περιβάλλει, πολύ δε περισσότερο, στη γνώση του μυστηρίου του Θεού;

Στο διάβα της ιστορίας ποικίλες απαντήσεις έχουν δοθεί, διαμορφώνοντας και τις αντίστοιχες πνευματικές κινήσεις. Το βέβαιο είναι, ότι ο άνθρωπος ως ον δεν μπορεί παρά να αξιοποιεί κάθε διαθέσιμο μέσο, άρα και τον λόγο, προκειμένου να δώσει απαντήσεις στα καίρια υπαρξιακά ερωτήματα της ζωής και τούτο όχι απαραίτητα από διανοητική περιέργεια, αλλά από την έμφυτη ανάγκη να εκζητήσει τη σοφία (φιλοσοφία), να κατανοήσει, να συλλάβει το νόημα του υπαρκτού. Διαφορετικά, καλείται να επιλέξει, θα έλεγε κανείς, την αυτοχειρία δηλαδή, να εγκαταλείψει τις διανοητικές του δυνάμεις, παρυσυρμένος από μια εξωτική ή απόκοσμη εμπειρία, η οποία στερείται ιστορικών συνυποδηλώσεων. Κάτι τέτοιο ωστόσο, φαί-

νεται να αντίκειται εξ ορισμού σε βασικές πεποιθήσεις της χριστιανικής αποκάλυψης, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος πλάστηκε κατ' εικόνα Θεού, ώστε ως φορέας ιδιαίτερων γνωρισμάτων (ελευθερία, λογικόν κ.ά.) να διεισδύσει και περιγράψει με τη σειρά του τη λογικότητα που συνέχει τη δημιουργία.

Σε σχέση τώρα με τη θεολογία, η πραγματικότητα αυτή συνεπάγεται ότι ο «λόγος (ratio) της θεολογίας [...] εκφράζει τον θείο λόγο (ratio) και κατ' επέκταση τον ανθρώπινο λόγο (ratio) που δόθηκε από τον Θεό, επιχειρώντας [τελικά] τη σύλληψη και των δύο [...]»¹. Μια ά-λογη στάση ωστόσο, αντίκειται όχι μόνο στο αρχικό δημιουργικό fiat του Θεού, αλλά και στην κορυφαία πράξη του στο σχέδιο της θείας Οικονομίας, που δεν είναι άλλη από την είσοδό του στην ιστορία με την Ενσάρκωση, με την ανάληψη δηλαδή, ολάκερης και όχι μέρους της ανθρώπινης φύσης.

Την ίδια στιγμή ωστόσο, ο λόγος φαίνεται, τουλάχιστον με βάση την κοινή μας εμπειρία, να υπόκειται σε αντικειμενικούς περιορισμούς που απορρέουν από τις εγγενείς, έστω και ανομολόγητες αδυναμίες της ίδιας της γνωστικής ικανότητας του ανθρώπου, η οποία βρίσκεται διαρκώς, θα έλεγε κανείς, σε μια διαδικασία εξέλιξης και ωρίμανσης και η οποία αδυνατεί συχνά να εξηγήσει όλα τα φυσικά φαινόμενα με αποκλειστικά φυσικούς όρους, χωρίς να οδηγηθεί σε αδιέξοδο ή εικασίες, οι οποίες αδυνατούν να επαληθευτούν πάντοτε μέσω των εμπειρικών δεδομένων. Αυτό δείχνει, ότι η πραγματικότητα γύρω μας, αλλά και ο ίδιος ο άνθρωπος μπορεί να είναι περισσότερο περίπλοκες καταστάσεις, από ό,τι θέλουμε πολλές φορές να πιστεύουμε, γεγονός που θέτει και σχετικούς περιορισμούς στις επιστημολογικές αναζητήσεις. Στην προοπτική αυτή (ακόμη

¹ Anna Williams, *The Divine Sense. The Intellect in Patristic Theology*, εκδ. Oxford University Press, Oxford 2007, σ. 3.

και) η θρησκευτική πίστη δεν υποχρεούται να ακολουθεί αιτιοκρατικά κάποιο αξίωμα της τεκμηριοκρατίας, να εδράζεται δηλαδή, αποκλειστικά σε συγκεκριμένα τεκμήρια, τα οποία θα μπορούν να της προσφέρουν στέρεη δικαιολόγηση, έτσι ώστε να μη θεωρείται άλογη και ανόητη. Όπως έδειξε η λεγόμενη «μεταρρυθμισμένη γνωσιολογία»², τα τεκμήρια που θεμελιώνονται κατεξοχήν στις αισθήσεις, δεν συνιστούν και το αποκλειστικό εχέγγυο της αλήθειας των (θρησκευτικών, στην περίπτωση μας) πεποιθήσεων, γεγονός που προκάλεσε ένα ρήγμα σε κάθε λογής μηχανιστικές και τεχνοκρατικές θεωρίες για τη παντοδυναμία της γνωστικής (βλ. αισθητηριακής) ικανότητας του ανθρώπου. Μια τέτοια νέα θεώρηση συνεπάγεται, ότι και οι άλλες διαστάσεις του ανθρώπου, όπως λ.χ. το ασυνείδητο, διαδραματίζουν ξεχωριστό ρόλο στη δικαίωση ή όχι μια γνώσης, στη σύλληψη ή όχι μιας αλήθειας.

Αποτελούσε κοινό τόπο³ στην αρχαία Εκκλησία, ότι, τόσο ο λόγος όσο και η πίστη, συνιστούν θεμελιώδεις εκφράσεις των πνευματικών δυνάμεων του ανθρώπου. Δεν πρόκειται ωστόσο, για δύο δυνάμεις, οι οποίες βρίσκονται απαραίτητα σε αντα-

² Βλ. πρόχειρα για τη «μεταρρυθμισμένη γνωσιολογία» στο πρώτο κεφάλαιο, αλλά και Πέγκυ Βουτσινά, «Η γνωσιολογία της πίστης στη σύγχρονη αναλυτική φιλοσοφία της θρησκείας», *Cogito* 10 (Ιούλιος 2010), σ. 65-67.

³ Η προσεκτική μελέτη των έργων των μεγάλων Πατέρων, εκκλησιαστικών συγγραφέων και σχολαστικών δείχνει, νομίζουμε, προς την κατεύθυνση αυτή. Περαιτέρω επεξεργασία του θέματος ο ενδιαφερόμενος μπορεί να βρει στα έργα της Anna Williams, *The Divine Sense*, και *The Architecture of Theology: Structure, System, and ratio*, εκδ. Oxford University Press, Oxford 2011, όπου με αφετηρία πατερικές και σχολαστικές πηγές, επιχειρείται η ανάδειξη και θεμελίωση του συστηματικού και έλλογου χαρακτήρα της χριστιανικής θεολογίας. Στην περίπτωση αυτή ο λόγος κατανοείται ως θεμέλιο και αξονικό εργαλείο.

γωνισμό, αλλά για δύο διαστάσεις, οι οποίες συνυπάρχουν στον άνθρωπο, βοηθώντας τον να συλλάβει ή μάλλον να αποσαφηνίσει και δικαιολογήσει, ακόμη και τις υπερφυσικές αλήθειες, στον βαθμό που αυτές μπορούν να περιγραφούν και εκφραστούν με την ανθρώπινη γλώσσα (και όχι μόνον με εικόνες και σύμβολα). Μια αρμονική σχέση μεταξύ πίστης και λόγου φαίνεται να υπήρξε κάποτε βασική συνιστώσα της θεολογίας της αρχαίας Εκκλησίας (κατεξοχήν εδώ παράδειγμα μπορούν να αποτελέσουν οι Ωριγένης, οι Καππαδόκες και ειδικά οι δύο Γρηγόριοι, ο ιερός Αυγουστίνος και όχι μόνον), η οποία θα συστηματοποιηθεί περαιτέρω (παρά τις όποιες ακρότητες) στη σχολαστική παράδοση με κεντρικό εκπρόσωπο τον Άνσελμο Κανταουρίας⁴, η περίφημη φράση του οποίου επιλέχθηκε ως τίτλος του παρόντος βιβλίου. Η αρμονία μεταξύ λόγου και πίστης γίνεται τώρα περισσότερο εμφανής, καθώς η πίστη έχει ανάγκη από επεξήγηση, ερμηνεία και διασάφηση, που μόνον ο λόγος είναι σε θέση να προσφέρει, όταν καταστεί δυνατό να ξαναβρεί την ακεραιότητα και καθολικότητα που διέθετε πριν την Πτώση. Μια «βαπτισματική» μεταστροφή του λόγου είναι τότε αναγκαία, όπως θα μας πει αργότερα ο π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, ώστε αυτός να μπορέσει να λειτουργήσει αρμονικά και όχι αντιθετικά προς την πίστη.

Ωστόσο, η κάποτε υπερβολική έμφαση στις δυνατότητες του λόγου επρόκειτο να οδηγήσει στις ακρότητες του ύστερου Μεσαίωνα, όπου ο Θεός έφτασε να αντιμετωπίζεται ως ένα, μεταξύ άλλων, αντικείμενο μελέτης και συλλογισμού. Η διάταραξη της αρμονίας επρόκειτο να εκβάλλει στη συνέχεια σε επιμέρους μονομέρειες, όπως η ανάπτυξη του νομιναλισμού, ο

⁴ Αρκεί εδώ να ανατρέξει κανείς στο κλασικό έργο του Ετιέν Ζιλόν, *Το Πνεύμα της Μεσαιωνικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Χρ. Μαρσέλλος, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019.

οποίος περιορίζει τη δράση του λόγου, δίνοντας προτεραιότητα στην πίστη, αλλά και στο κάποτε ριζοσπαστικό ξέσπασμα της Μεταρρύθμισης, όπου υπογραμμίζεται συχνά με έμφαση η αντιπαλότητα και ασυμβατότητα μεταξύ πίστης και λόγου (*fides contra intellectum*)⁵.

Η σύγκρουση αυτή θα προκαλέσει ραγδαίες εξελίξεις, οι οποίες αποτυπώνονται στην ανάδυση του αιώνα των Φώτων, όπου η θρησκευτική πίστη οδηγείται σταδιακά στο περιθώριο, το ενδιαφέρον για την ενασχόληση με ζητήματα μεταφυσικής υποχωρεί, ενώ προκρίνεται η αυτονομία, αν όχι παντοδυναμία του *cogito* (με τον Καρτέσιο) στη γνώση και ανάλυση της πραγματικότητας. Με τον Καντ, η θρησκεία θα περιοριστεί πλέον εντός των ορίων του πρακτικού λόγου⁶, μακριά από κάθε μεταφυσική ενασχόληση. Η οποιαδήποτε αρμονία μεταξύ πίστης και λόγου έχει πια χαθεί.

Η διαλεκτική πίστης και λόγου δεν περιορίζεται αποκλειστικά στις επιστημολογικές προκείμενες σχετικά με την προσέγγιση της καθόλου πραγματικότητας. Η σχετική συζήτηση αφορά επίσης και στην έλλογη διερεύνηση και συστηματική επιχειρηματολογία αναφορικά με την ύπαρξη του Θεού, αλλά και με τον χαρακτήρα και τη φύση της θρησκευτικής εμπειρίας και πνευματικότητας, η οποία συχνά κερδίζει έδαφος μεταξύ των μελών των θρησκευτικών κοινοτήτων. Η επιδίωξη επιμέρους στοχαστών να προσφέρουν ορθολογικά ερείσματα και (οντολογικά και κοσμολογικά) επιχειρήματα σχετικά με την ύπαρξη του Θεού αποτελούν πτυχές, με τις οποίες η φιλοσοφική διάνοηση, που ριζώνει στην παράδοση του σχολαστικισμού,

⁵ Πρβλ. τη φράση στο Vladimir Gradev, «Χριστιανικές αντιλήψεις της πίστης», *Cogito* 10 (Ιούλιος 2010), σ. 26-28.

⁶ Immanuel Kant, *Η Θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνο*, μτφρ. Κωνσταντίνος Ανδρουλιδάκης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008.

αποπειράται να αντισταθεί στην προϊούσα υπονόμευσή τους από την επικυριαρχία του εμπειρισμού, της τεκμηριοκρατίας και του λογικού θετικισμού.

Ο διαλεκτικός αυτός χαρακτήρας της σχέσης μεταξύ πίστης και λόγου αποτυπώνεται και στα δύο κείμενα που απαρτίζουν το ανά χείρας βιβλίο. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τον αμφίσημο ρόλο του λόγου στην προσπέλαση του μυστηρίου του Θεού, το βιβλίο αυτό επιχειρεί να επαναφέρει στο προσκήνιο μια κλασική συζήτηση, με σκοπό να αναδείξει, τόσο την επικαιρότητα και την πολυπλοκότητά της όσο και κάποιες ιδιαίτερες διαστάσεις που αυτή η συζήτηση έχει λάβει στο πλαίσιο της Ορθόδοξης θεολογικής παράδοσης. Η τελευταία άλλωστε, αποτελεί και το υπόβαθρο που χρωματίζει την οπτική και την αφετηρία του συγγραφέα, στην απόπειρα προσπέλασης του υπό συζήτηση θέματος.

Εκκινώντας έτσι τη συζήτηση, το πρώτο κεφάλαιο επιχειρεί να προβληματιστεί για τη συμβατότητα της Ορθόδοξης θεολογίας με την αναλυτική φιλοσοφική παράδοση, μια παράδοση, η οποία δεν έχει τύχει ιδιαίτερης επεξεργασίας στην καθ' ημάς Ανατολή, ίσως από φόβο μήπως δοθεί μεγαλύτερη σημασία ή βαρύτητα, από ό,τι χρειάζεται, στον ορθό λόγο. Όπως θα διαπιστώσουμε ωστόσο, τα πράγματα είναι περισσότερο περίπλοκα από ό,τι δείχνουν εκ πρώτης όψεως, ώστε κεντρικοί εκπρόσωποι και ρεύματα της σύγχρονης Ορθόδοξης θεολογίας να είναι σε θέση να συμβάλλουν με σημαντικές προτάσεις στη διαμόρφωση μια Ορθόδοξης αναλυτικής φιλοσοφικής παράδοσης, η οποία χωρίς να αφίσταται των βασικών δογματικών δεσμεύσεων, δεν διστάζει να κάνει χρήση λογικών σχημάτων και συλλογισμών, προκειμένου να αναδείξει τη συνοχή του δόγματος και τον έλλογο χαρακτήρα της πίστης.

Στην ίδια προοπτική κινείται και το δεύτερο κεφάλαιο όπου διερευνάται, τόσο ιστορικά όσο και συστηματικά, η δια-

λεκτική σχέση πίστης και λόγου στα δύο κεντρικά ρεύματα της Ορθόδοξης θεολογικής-φιλοσοφικής σκέψης του 20^{ου} αιώνα, τη «Ρωσική Θρησκευτική Αναγέννηση» και τη «νεο-πατερική θεολογία». Η περιδιάβαση αυτή αναδεικνύει, τόσο την ποικιλία και ζωντάνια των αντιλήψεων όσο και τις προχωρημένες ή όχι κάποτε θεωρήσεις, οι οποίες, όσο μένουν ανεξερεύνητες αφήνουν ανεκμετάλλευτη μια πλούσια πνευματική παράδοση, η οποία πολλά έχει να συνεισφέρει στην ποιότητα και βαθύτητα της χριστιανικής πίστης στο πλαίσιο της μετανεωτερικότητας, όπου όλες οι μεγάλες αφηγήσεις και ειδικά οι θρησκευτικές, τίθενται στη βάση της κριτικής σκέψης και αμφισβήτησης. Η παρούσα μελέτη μέσα από τα δύο κείμενα που φιλοξενεί δεν επιδιώκει απλά και μόνον ένα είδος απολογητικής έναντι των ποικιλώνυμων επικριτών του θρησκευτικού φαινομένου (όπως λ.χ. ο σύγχρονος αθεϊσμός)⁷ ή των επιμέρους αντιμεταφυσικών τάσεων της εποχής μας. Αποπειράται κυρίως να επαναφέρει τη συζήτηση στο επίκεντρο του ορθόδοξου προβληματισμού, διερευνώντας δυνατότητες, οι οποίες ενδέχεται κάποτε να δίνουν διέξοδο σε «λογικά παράδοξα», τα οποία ανέκαθεν προκαλούσαν τον ορθό λόγο να αναμετρηθεί με τη σοφία του Σταυρού. Το εγχείρημα, ούτε εύκολο είναι, ούτε αυτονόητο θεωρείται. Προσφέρεται ωστόσο, εδώ ως μια απόπειρα να διερευνηθεί η δυνατότητα του ορθού λόγου να θεμελιώσει συστηματικά, γιατί όχι και να δικαιώσει στο μέτρο των δυνάμεών του, την εγγενή αναζήτηση του ανθρώπου για την αλήθεια.

⁷ Πρβλ. χαρακτηριστικά τη συζήτηση στο David B. Hart, *Οι αυταπάτες των αθεϊστών*, μτφρ. Βασίλης Αργυριάδης, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2017.

